

Taaltheorie ter verdediging van het Latijn

Joannes Lucas S.J., *De monumentis publicis Latine inscribendis oratio* (1677)¹

Tim DENECKER

Abstract

During the 1670s, plans for a new triumphal arch in honour of Louis XIV triggered the so-called *Querelle des inscriptions*. Paris intellectuals debated the question whether the inscriptions for the monument were to be composed in Latin or in French. The Jesuit Joannes Lucas, who was a teacher at the elitary *Collège de Clermont*, championed the cause of Latin inscriptions with a speech entitled *De monumentis publicis Latine inscribendis oratio*. He argued that only Latin inscriptions could perpetuate Louis XIV's fame, since Latin is a dead language and therefore no longer liable to the quirks of *usus*. Whereas the latter is responsible for change in "living" languages, the death of the Latin language confers on it the stability and universality monumental inscriptions need to perpetuate Louis XIV's fame.

INLEIDING

De verhouding met de volkstaal heeft een cruciale rol gespeeld in de geschiedenis van het Latijn, zeker vanaf de renaissance. In wat vandaag Italië is, werd de verhouding intensief geproblematiseerd vanaf Dante, en onder de noemer *Questione della Lingua* druk bediscussieerd door verschillende generaties Italiaanse intellectuelen.² In Frankrijk maakte deze discussie, die later op gang kwam dan in Italië, deel uit van de zogenaamde *Querelle des Anciens et des Modernes*. Deze *Querelle* speelde zich hoofdzakelijk af in de zeventiende eeuw, met talrijke uitlopers tot omstreeks 1770. Ze betrof niet alleen het conflict tussen het Frans en het Latijn, maar was evengoed een kwestie van poëtica en esthetica. Bovendien beperkte ze zich niet tot het literaire domein, maar bestreek ze evenzeer de architectuur, de schilderkunst, de astronomie, de geneeskunde, de filosofie, tot zelfs het ballet. Vaak nam de oppositie *anciens – modernes* de vorm aan van een tegenstelling tussen enerzijds de autoriteit van de "Ouden", en anderzijds het onafhankelijke denken van de "vrije, verlichte rede".³

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op mijn masterproef (KU Leuven 2011). Ik wil prof. dr. Dirk Sacré en prof. dr. Toon Van Hal bedanken voor hun waardevolle opmerkingen bij deze tekst.

² Vgl. Laureys (2010: 28).

³ Vgl. voor de *Querelle des Anciens et des Modernes*: Vissac (1862: 234-241); Gillot (1914: 433-453); Brunot (1967: 10-20).

De *Querelle des inscriptions*, waarin de redevoering met de titel *De monumentis publicis Latine inscribendis oratio* kaderde, vormde een vrij korte (1670-1680) en welomlijnde episode in dit haast allesomvattende debat.⁴ Toch was het net met de *Querelle des inscriptions* dat de discussie ook politieke betekenis kreeg. Jean-Baptiste Colbert, de rechterhand van Louis XIV, wilde op de *Place du Trône* in Parijs een nieuwe triomfboog laten oprichten voor de recente militaire verdiensten van de Zonnekoning. Voorwerp van verhitte discussie – misschien op instigatie van Colbert zelf – werd de vraag in welke taal de inscripties voor die nieuwe triomfboog verzorgd moesten worden. François Charpentier, lid van de *Académie française*, was één van de meest fervente voorstanders van Franse inscripties. Het was de jezuïet Joannes Lucas die zich als voorvechter van Latijnse inscripties opwierp. Op 25 november 1676 werd naar aanleiding van het nieuwe schooljaar een zitting georganiseerd in de kapel van zijn college, het prestigieuze Parijse *Collège de Clermont*. Lucas hield er in ciceroniaans Latijn een pleidooi voor Latijnse inscripties op openbare monumenten. De redevoering verscheen in 1677 onder de titel *De monumentis publicis Latine inscribendis oratio*.⁵

De auteur van de redevoering, de jezuïet Joannes (Jean) Lucas, werd in 1638 geboren in Caudebec-en-Caux, in het Franse departement Seine-Inférieure (het huidige Seine-Maritime). In 1656 vatte hij het noviciaat aan in de jezuïetenorde. Vanaf 1671 was hij als leerkracht retoriek en theologie werkzaam aan het *Collège de Clermont*. In functie van zijn opdracht als retorica-leerkracht publiceerde hij in 1675 een Latijns hexametrisch leerdicht over de voordracht van acteur en redenaar, getiteld *Actio oratoris seu de gestu et voce libri duo*.⁶ Van 1677 tot 1685 was hij, mogelijk ten gevolge van zijn tussenkomst in de *Querelle des inscriptions*, niet actief in het onderwijs. Hij bleef in die periode wel werkzaam als auteur en als uitgever van het werk van ordegenoten. Van 1685 tot februari 1708 was Lucas nog rector van verscheidene jezuïetencommunauteiten, waar telkens een college aan verbonden was, achtereenvolgens in Orléans, Amiens, Caen en Rouen. Hij overleed in Parijs, op 2 januari 1716, op de leeftijd van 77 jaar.⁷

⁴ Vooral Brunot (1967) en Beugnot (1979) geven een goed zicht op de bredere context, die ik in deze bijdrage niet *in extenso* kan behandelen. Daarnaast vindt de lezer interessante parallele casestudies bij De Santis (1995), Gara (1996), Laureys (2000, 2003, 2010) en Considine (2010).

⁵ Vgl. Brunot (1967: 13-15); Waquet (1998: 284-286); Vuilleumier Laurens / Laurens (2010: 221-239).

⁶ Vgl. Sacré / Denecker (2013) en Denecker (2011).

⁷ Voor uitgebreide bio-bibliografische informatie over Joannes Lucas, vgl.: De Backer *et al.* (1960: V, 147-150); Delattre (1949: I, 180, 200, 313, 991, 1007; III, 1015; IV, 520, 541).

ARGUMENTATIESTRUCTUUR

Gezien de omstandigheden van en de aanleiding tot de redevoering getroost Lucas zich in zijn bewijsvoering grote moeite om het absolute gezag van het Latijn te koppelen aan het absolute gezag van de Zonnekoning. Het is dus zaak om aan te tonen dat het belang van het Latijn volledig samenvalt met het belang van de Zonnekoning. In de *propositio* van zijn redevoering (§ 15) geeft Lucas aan dat hij in zijn argumentatie zal aantonen “dat openbare monumenten opgericht worden voor alle generaties na ons en voor de gemeenschap der volkeren, en dat die monumenten bijgevolg in de toekomst Latijnse inscripties moeten krijgen, zoals dat tot op vandaag het geval is geweest.”⁸ Monumenten en hun inscripties dienen dus een eeuwige en universele roem mogelijk te maken. Om tot deze conclusie te komen, combineert Lucas in zijn argumentatie verschillende taaltheoretische *topoi*. Deze argumentatieve lijnen, die op zichzelf allesbehalve vernieuwend zijn, verbindt Lucas op handige wijze met het gezag van de Zonnekoning.

Daartoe vertrekt hij van de gedachte dat inscripties in een eeuwig en universeel verstaanbare taal gesteld moeten worden om de eeuwige en universele roem van Louis XIV te kunnen garanderen. Aan de hand van een aantal citaten uit de klassieke Latijnse literatuur biedt hij vervolgens een intuïtieve omschrijving van de functie van monumenten. Het gaat met name om twee citaten uit Cicero’s 14^e Philippische redevoering (Cic., *Phil.*, 14, resp. 34 en 33). In het eerste citaat wordt een monument als volgt gedefinieerd: “een gebouw dat de eeuwige nagedachtenis moet dienen, een altaar voor de deugd”.⁹ Het tweede citaat stelt de inscriptie in zekere zin voor als de ziel van het monument: “Als wij op die bewuste beelden en voetstukken al letters aanbrengen, dan doen we dat beslist – om ook hier de woorden van Tullius te gebruiken – als waren het eeuwige getuigen van de goddelijke deugd”.¹⁰ Het zijn met andere woorden de inscripties die het monument een stem verlenen. Bovendien wordt deze intuïtieve omschrijving van de functie van monumenten nog versterkt door een allusie op een beroemde ode van Horatius (Hor., *carm.*, 3, 30, 1): “dat men van het bouwwerk vereist dat geen enkele ouderdom het zal verwoesten”.¹¹ In een korte recapitulatie stelt Lucas “dat de korte lofprijzing [...] moet worden

⁸ § 15: “[...] et aeternitati consequentium saeculorum, et populorum universitati publica poni monumenta; proinde esse deinceps, ut ad hunc diem inscripta sunt, Latine inscribenda.” Lucas’ redevoering is online beschikbaar via <books.google.com>, met uitzondering van de pagina’s 36-37. In de citaten uit de Latijnse tekst heb ik spelling en interpunctie “genormaliseerd”. De vertalingen zijn steeds van mezelf. Voor een “genormaliseerde” en geannoteerde editie van de volledige tekst, vgl. Denecker (2013).

⁹ § 21: “Atqui sic statuo linguam Latinam inscribendo monumento esse idoneam prae Gallica. Age enim: quid monumentum est, quo nomine fana, arcus, statuas, obeliscos, cetera eiusmodi multa comprehendimus? Sane, exstructio quae sit ad memoriam aeternitatis, ara virtutis. Hoc tantum.”

¹⁰ § 23: “Iam signis et substructionibus ipsis si litteras addimus, addimus profecto, ut hic etiam Tullii verbis utar, tamquam divinae virtutis testes sempiternas”.

¹¹ § 22: “opus videlicet exigi quod nulla abolitura sit vetustas”.

toevertrouwd aan de taal die het minst van allemaal aan verandering onderhevig is, maar integendeel eeuwig en onsterfelijk is – althans in verhouding tot de aard van stervelingen.”

Onmiddellijk daarna stelt hij de vraag: “Welke taal bezit nu die eigenschappen? Is dat het Latijn, of het Frans, het Italiaans, het Spaans, het Duits of het Engels? En ik noem al deze talen hier om te vermijden dat iemand zich verongelijkt zou voelen omdat hij over zijn taal moet bekennen wat aan alle talen gemeenschappelijk is.”¹² Op dit punt (§§ 25-38) krijgen we de taaltheoretische beschouwing die voor Lucas’ bewijsvoering zo cruciaal is. De drie belangrijkste topische lijnen in deze beschouwing zijn: ten eerste de *usus* of *consuetudo*, de macht van de gewoonte of de gebruiksnorm waaraan menselijke taal onderhevig is; ten tweede de voorstelling van taalevolutie in termen van de fases van het menselijk leven; ten derde, samenhangend met het vorige argument, de opvatting dat zogenaamde “dode talen” stabiele talen zijn. Kort samengevat worden deze lijnen als volgt met elkaar verbonden: inscripties voor de koning moeten in een onveranderlijke taal worden opgesteld; alle levende talen (zie het citaat hierboven) zijn onderhevig aan de grillen van de *usus*; het Frans is een levende taal en dus nog veranderlijk; het Latijn is een dode taal, dus onveranderlijk en als enige taal geschikt voor monumentale inscripties. Of zoals Lucas het zelf verwoordt:

Maar standvastigheid en onveranderlijkheid schrijf ik de volkstaal niet toe en dat kan ik ook niet [...] De bloeitijd van die taal is immers nog niet verstreken en afgelopen, ook vandaag heeft zij nog kracht en leeft ze. Dit is werkelijk al reden genoeg om ervoor te zorgen dat men van haar niet kan zeggen dat ze eenvormig en stabiel is of lang zal blijven zoals ze nu is. Immers, een taal die tot op vandaag voortdurend door de mond van de mensen gaat, heeft op een vreemde manier te kampen met veranderlijkheid en gebrek aan vormvastheid. Misschien is dit de aard van mensen die met elkaar praten, is het een intrinsieke eigenschap van communicatie. Of misschien zorgt hier op eigen kracht de gebruiksnorm voor, die naar men zegt heerst over het gesproken woord.¹³

¹² § 25: “[...] praconium illud breve [...] huic linguae deferendum, quae minime omnium mutationi obnoxia sit, sed pro conditione mortali immortalis ac sempiterna. Utra autem eiusmodi? Latina, an Gallica, Italica, Hispanica, Germanica, Anglica? Idecirco enim omnes hic appello, ne pigeat quempiam de sua sigillatim lingua confiteri, quod est omnium commune.” (“Sigillatim” is een incorrecte, maar vaak voorkomende variant van “singillatim”).

¹³ § 25: “Constantiam vero immutabilitatemque non tribuo, tribuere non possum [...] Nondum enim peracta illius et decursa est aetas, viget illa hodieque et vivit. Satis vero id unum est, ut ne uniusmodi sui que similis ac eodem diu permansura statu dicatur. Etenim quae lingua adhuc ore vulgi teritur, nescio quomodo levitate et inconstantia laborat, sive ita sit ingenium hominum una secum sermocinantium, ea loquelae indoles, sive id afferat de suo usus, qui vivae, ut aiunt, locutioni imperat.”

INVARIANCE, LEBENSALTERVERGLEICH EN USUS

Deze redenering kan nu meer in detail geanalyseerd worden. Een sleutelconcept uit de hedendaagse (socio)linguïstiek zal hierbij van nut blijken. Vanuit een sociolinguïstisch oogpunt is onveranderlijkheid (*invariance*) of uniformiteit een cruciaal kenmerk van een taalvariëteit die als “standaardtaal” geldt. Dit principe valt samen met de stabiliteit die zo’n prominente rol speelt in Lucas’ bewijsvoering. In de sociolinguïstiek stelt men dat standaardisatie – dus het legitimeren van een taal als zijnde de “standaardtaal”, tegenover sociolecten en dialecten van dezelfde taal – verloopt door het opleggen van uniformiteit aan de interne structuur van de taal in kwestie. Dat impliceert dat de objecten die gestandaardiseerd moeten worden in wezen niet uniform maar variabel zijn. Uniformiteit moet dus opgelegd worden aan de taal in kwestie en wordt op die manier zelf een kenmerk van de standaardvariëteit van een taal.¹⁴

Ook voor Lucas is stabiliteit geen *a priori* eigenschap van talen. Hij wil het Latijn net legitimiteit verlenen door die stabiliteit uitsluitend aan het Latijn toe te schrijven. Toch stelt hij evenmin dat uniformiteit of stabiliteit aan het Latijn moet worden opgelegd. Er is namelijk nog een derde weg: in de ogen van Lucas heeft het Latijn zijn stabiliteit en eeuwigheid net te danken aan het feit dat het een dode taal is. Om deze redenering kracht bij te zetten, slaat Lucas de brug naar een organische of biologische visie op taalontwikkeling, meer bepaald een visie die taalevolutie beschrijft in termen van de fases van het menselijk leven:

Zo komt het dat er talen zijn die ten onder gaan en volledig verdwijnen, andere die perfectie bereiken en aan kracht winnen, nog andere die het laten afweten en verzwakken, maar geen talen die steeds aan zichzelf gelijk blijven. Op dit punt zijn zij de stervelingen gelijk, wier gedachten zij uitdrukken: wanneer zij namelijk ternauwernood – via de periodes en fases van kleutertijd, kindertijd en jeugd – de volwassen levensfase bereikt hebben, beginnen zij geleidelijk aan te verouderen, en sterven ze.¹⁵

De beschrijving van de geschiedenis van het Latijn (en de Latijnse literatuur) in termen van de fases van het menselijk leven komt ook voor bij (onder meer) de Italiaanse jezuïet Melchior Inchofer, in diens *Historia sacrae Latinitatis* (1635). Inchofer spreekt van “infantia”, “adulescentia”, “iuventas (et quasi quaedam robusta maturitas)”, en “senectus”.¹⁶ Ook de Duitse jezuïet Johann

¹⁴ Milroy (2001: 531).

¹⁵ § 27: “Unde videas perire alias et tolli penitus de medio, perfici alias et inolescere, deficere alias et degenerare, stare nullas. In hoc mortalibus, quorum sensa explicant, similes, quod infantiae, pueritiae, adolescentiae per vices ac gradus, vix tempestivitate maturioris aetatis assecutae, senescunt sensim et occidunt.”

¹⁶ Laureys (2003: 663). Vgl. ook Laureys (2000) over Pompeio Ugonio, *De Lingua Latina* (1586), en Laureys (2010) over Gabriel Barrius, *Pro Lingua Latina* (1554/1571).

Niess maakt in zijn *De ortu et occasu linguae Latinae* (1627) een onderscheid tussen “infantia”, “adolescentia”, “[aetas] virilis” en “[aetas] senilis”.¹⁷ Bij Lucas gaat deze organische of biologische voorstelling van taalevolutie echter hand in hand met de taaltheoretische beschouwing over de macht van de *usus*: enkel “levende” talen zijn aan verandering onderhevig door de tirannieke invloed van de gebruiksnorm. Het Frans is als taal nog springlevend (“viget illa hodieque et vivit”, § 25) en is dus aan verandering onderhevig.

Aangezien het Latijn echter een dode taal is, staat het volledig los van de *usus* en is het aldus perfect, stabiel en uniform. Vanaf het moment dat talen dood zijn, hebben ze een goddelijke status verworven: ze genieten een ander en gelukzaliger leven (“alio beatiore aevo”) en bevinden zich als het ware in de hemel (“tamquam in caelo”). Ze schrikken niet langer terug voor kenteringen van de geschiedenis, voor omwentelingen van opinies en voor de tirannie van de gebruiksnorm (§ 27). Het is opmerkelijk dat Lucas binnen de metafoor van het menselijk leven geen gewag maakt van een hergeboorte of een renaissance. Dat komt wellicht doordat het poneren van een “taaldood” een noodzakelijke voorwaarde was om het Latijn een “stabiele taal” te kunnen noemen.

De biologische metafoor is sinds de oudheid wijdverbreid in het denken over taal. De metafoor vierde hoogtij in het comparatisme van de negentiende eeuw, met August Schleicher als één van de belangrijkste vertegenwoordigers.¹⁸ Tot op vandaag is het gebruikelijk om te spreken over “stambomen” en “taalfamilies”, over “wortels” en “stammen” van woorden. De metafoor van het mensenleven, een specifieke vorm van de biologische metafoor, is in het denken over taal wellicht van recentere datum. Al in de Griekse en Latijnse literatuur van de oudheid deelde men de geschiedenis op naar de fases van het menselijk leven; Varro vormt hiervan het bekendste voorbeeld.¹⁹ Voor zover we vandaag nog kunnen achterhalen, werd de metafoor voornamelijk niet overgedragen op de geschiedenis van een taal. Isidorus van Sevilla – dan spreken we over de 7^e eeuw – deelde de evolutie van het Latijn op in vier fases: de “[Latina lingua] prisca”, “Latina”, “Romana” en “mixta” (*etym.*, 9, 1, 6). Bij hem is er echter nog geen spoor van de metafoor van het mensenleven.

Volgens Wolfram Ax gaat deze levensmetafoor in de taaltheorie terug tot de *De disciplinis* van Juan Luis Vives (1531).²⁰ Nog volgens Ax moest de levensmetafoor in de *antibarbarus*-literatuur vanaf de renaissance voortdurend concurreren met de metaalmetafoor, die de geschiedenis van het Latijn en de Latijnse literatuur doorgaans opdeelt in een “gouden” en een “zilveren” periode, en daarna verder afdaalt in het scala van metaalsoorten.²¹ Het is de

¹⁷ Considine (2010: 67).

¹⁸ Vgl. Percival (1987) en Labov (2001: 6-10).

¹⁹ Vgl. Häußler (1964: 313) over wat hij noemt “Lebensaltervergleich” of “der anthropomorphe Kulturaspect”.

²⁰ Ax (1996: 239).

²¹ Ax (1996: 230).

metaalmetafoor die het uiteindelijk gehaald heeft van de levensmetafoor, en die tot op vandaag gangbaar is, zij het met een zeker voorbehoud. Verscheidene auteurs combineerden de beide metaforen in hun geschriften. In de vroege werken van Gerardus Joannes Vossius, bijvoorbeeld, worden beide modellen met elkaar verweven. Vossius zou uiteindelijk de voorkeur geven aan de levensmetafoor. Daarin was er plaats voor een verloop van groei over hoogtepunt naar neergang, terwijl de metaalmetafoor enkel een verloop van rechtlijnige decadentie toeliet.²²

Voor het concept van de *usus* kon Lucas te rade gaan in de retorische werken van Cicero en Quintilianus,²³ maar ook in de *Ars poetica* van Horatius, waaruit hij met enige vrijheid citeert. Het gaat met name om de verzen 70-72: “Vele woorden die al in onbruik raakten, zullen herboren worden, en vele woorden die nu een ereplaats bekleden, zullen in onbruik raken, als het gebruik (“usus”) dat zo zal willen, dat het oordeel, het recht en de norm van het spreken in handen heeft.”²⁴ Het is eerder uitzonderlijk dat Lucas de *usus* hier negatief apprecieert. In de antieke bronnen wordt de *usus* in de eerste plaats gezien als een richtinggevend, canoniek element inzake taal en literatuur. Neologismen zijn voor Cicero bijvoorbeeld geoorloofd zolang ze niet te sterk afwijken van de normale gebruiksnorm.²⁵

Lucas stelt de *usus* daarentegen voor als een tirannieke, willekeurige heerser over menselijke taal. Hij moest de *usus* ook wel negatief appreciëren wilde hij zijn punt kunnen maken. Aangezien levende talen wel onderhevig zijn aan de grillen van de *usus*, is het zinloos om monumenten van volkstalige inscripties te voorzien. Lucas verwoordt het als volgt: “Volkstaal van ons, jij leeft wel, maar je blijft jezelf nog niet gelijk; het Latijn leeft niet langer, maar het heeft een vaste vorm aangenomen.”²⁶

TAALEVOLUTIE: ANCIENS VS. MODERNES

Zo heeft Lucas meteen een belangrijk argument van de tegenpartij onschadelijk gemaakt. Volgens het Franse kamp zou het zinloos zijn om inscripties in een dode taal op monumenten aan te brengen, terwijl men de beschikking heeft over het Frans, dat zich nog steeds verder verfijnt en ontwikkelt. We kunnen

²² Ax (1996: 231-232).

²³ Vgl. Uhlfelder (1963: 24): “When the grammarians tried to analyze the criteria by which correct Latinity might be judged, they sometimes identified three, namely, *ars* or *ratio*, *usus* or *consuetudo*, and *auctoritas*. [...] The second element, *usus* or *consuetudo*, is standard current usage of the living language, which Horace in *Ars poetica* 72 calls the decisive factor.” Uhlfelder (1963: 29 [n. 5]): “Quintilian mentions four criteria: *ratio*, *vetustas*, *auctoritas*, *consuetudo* (*Inst. orat.* 1.6.1).” Vgl. ook Laureys (2010: 34).

²⁴ Hor., *ars*, 70-72: “*Multa renascentur quae iam cecidere, cadentque | quae nunc sunt in honore vocabula, si | volet usus, | quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi.*”

²⁵ Laureys (2010: 34).

²⁶ § 27: “*Vivis quidem, lingua popularis nostra, sed nondum tibi constas; vixit Latina, sed constitit.*”

daaruit afleiden dat beide partijen er een tegenovergestelde visie op taalevolu- tie op nahouden. De verdedigers van het Frans (of de *modernes* in het alge- meen) begrijpen taalevolu- tie in termen van vooruitgang, terwijl de voorstan- ders van het Latijn (de *anciens*) het verloop van taalontwikkeling gestuurd zien door verval (“*corruptio*”). Dat verval werd ingezet na afloop van een hoogtepunt, in dit geval de tijd waarin een Cicero en een Vergilius leefden en schreven. Voor de *anciens* was het Frans dus een gedegeneerde vorm van het klassieke Latijn, terwijl de *modernes* ervan uitgingen dat het Latijn zich sinds de oudheid alleen maar verder ontwikkeld en verfijnd had, zodat het nu kon culminereren in het Frans van de nieuwe “gouden eeuw”, onder het bewind van een nieuwe Augustus, Louis XIV.

Binnen de metafoor van het menselijk leven valt dit hoogtepunt samen met de fase van volwassenheid. Eens het Latijn dit punt van perfectie bereikt had, kon het niet anders dan beginnen te degenereren. De opvatting dat alles wat ontstaat en groeit ook weer vergaat, onderstreept Lucas met een citaat uit Velleius Paterculus (*Hist. Rom.*, 1, 17, 6: “*difficilem in perfecto moram*”).²⁷ Er schuilt echter een anomalie in dit model: enerzijds takelde het Latijn verder af tot het tot de Romaanse talen verwerd, anderzijds kon de perfectie van het klassieke Latijn als het ware “gekrystalliseerd” worden door de taaldood. Het eerder geciteerde *De ortu et occasu linguae Latinae* van de Duitse jezuïet Johann Niess bevat een contemporaine parallel voor deze “kristallisatie” van het Latijn:

Wat met zowat alle andere menselijke en sterfelijke zaken pleegt te gebeuren – namelijk dat ze, eens ze het hoogste punt van perfectie bereikt hebben, uiteindelijk beginnen te verzwakken en op hun ondergang afstevenen – dat was het best in de Latijnse taal te zien, die, toen zij veruit het elegantst en het vol- maaktst geweest was onder M. Tullius Cicero, niet lang na diens tijd in die befaamde oude kracht en bevalligheid bleef volharden.²⁸

Lucas tracht het Latijn legitimiteit te verlenen door het te “historiseren” – opnieuw een concept dat ook in de sociolinguïstiek toegepast wordt.²⁹ Hij kent het Latijn met andere woorden een ver terugreikende en zuivere stamboom toe. Omgekeerd probeert hij het Frans in diskrediet te brengen door aan te tonen dat het een twijfelachtig verleden heeft. Het Frans resulteert uit een ver-

²⁷ Vgl. ook Sall., *Iug.*, 2, 3: “*omniaque orta occidunt et aucta senescunt*”.

²⁸ (Dilingae: apud Iacobum Sermodi, 1627 <books.google.com>), p. 151: “*Quod ceteris ferè rebus humanis ac mortalibus euenire solet: vt, cùm summum perfectionis apicem attigerunt, fatiscant denique, atque ad interitum spectant; id in Latinâ maximè lingua videre fuit: quae, cùm longè elegantissima, perfectissimâque sub M. Tullio Cicerone fuisset, non diu post eundem, in antiquo illo vigore ac venustate perseuerauit.*” Vgl. Con- sidine (2010). Vgl. ook De Santis (1995: 357-359) over Carlo Sigonio, *De latinae linguae usu retinendo* (1556) en het hoofdstuk “*Mors immortalis. Latein wird durch seinen Tod unsterblich*” in Stroth (2007: 111): “*So gibt es, seit Latein gestorben ist, nur noch ein Latein, aber das auf ewig. Nur durch seinen “Tod” konnte Latein unsterblich werden.*”

²⁹ Milroy (2001: 548-549).

menging van het Latijn en een niet nader te bepalen inheemse, “Gallische” taal. Bovendien is het door contactinvloed en verdere vermenging met het inferieure “Teutoons” een onzuivere afstammeling van het Latijn geworden:

[...] toch weten wij niet of de oude, onbeschaafde Galliërs het Bretoens of nog een andere taal gebruikten. We weten evenmin welke taal soort zich ontwikkeld heeft uit de vermenging van deze Gallische taal – van welke aard dan ook – met het Latijn, nadat Gallië moest wijken voor het krijgstant van Caesar en op de knieën ging voor de fortuin van het Romeinse volk. Evenmin kunnen we – eens de Romeinen op hun beurt van hier verdreven waren – voldoende opmaken wat de Teutoonse taal, die aan deze beide talen nog werd toegevoegd, aan verandering tweegebracht, onder Pharamundus [volgens de overlevering de eerste koning van de Salische Franken] en de andere koningen die hem opvolgden.³⁰

De these dat vermenging en contactinvloed door gebiedsuitbreiding en kolonisatie het verval van een taal bevorderen, illustreert Lucas bovendien met het voorbeeld van de oude Grieken en Romeinen:

Want wanneer en waarom hebben Athene en Rome de integriteit van hun moedertaal moeten prijsgeven? [...] Grieken zowel als Romeinen stampden overal kolonies uit de grond en bezochten de meest verafgelegen volkeren met het oog op bondgenootschappen en handel. Vandaar brachten ze vreemde taalgewoonten mee naar huis, en wel nadat ze de zuiverheid van hun moedertaal daar hadden achtergelaten. Bovendien stroomden in de voornaamste steden ontelbare vreemdelingen bijeen. En de hoofdoorzaak is dat zowel ter land als op zee de grenzen van het rijk wijd en zijd werden uitgebreid. Hierdoor begonnen beide talen te wankelen en van hun beste punt te wijken en af te zakken.³¹

Lucas staat niet alleen met deze these. Contact en vermenging met vreemde talen zijn volgens talrijke Latijnse auteurs oorzaken van taalcorruptie, en we vinden een soortgelijke positie al terug in Cicero's *Brutus*, waar het gaat over de vreemdelingen (in het bijzonder huisslaven) die in Rome toestromen en met hun vreemde taalgewoonten de zuiverheid van het Latijn bederven: “maar toen sprak zowat iedereen correct, als hij niet buiten deze stad had geleefd en als niet één of andere inheemse barbarij hem had bedorven. Maar zowel in Rome als in Griekenland heeft de tijd deze zaak doen verslechteren. Want

³⁰ § 28: “[...] tamen nescimus Armoricanæ an alia quavis lingua usi Galli veteres indomiti. Ignoramus quæ item locutionis forma ex permixtione Gallicæ huius qualiscumque cum Latina exstiterit, postquam Gallia Caesaris virtuti cessit et fortunæ populî Romanî succubuit. Nec extricamus satis, pulsîs indidem sua vice Romanis, quid utriusque sub Pharamundo aliisque consecutis regibus Teutonicus sermo superadditus mutationis invexerit.”

³¹ § 33: “Quando enim et quamobrem Athenæ, quando et quamobrem Roma patrii sermonis integritatem amiserunt? [...] Graeci, Romani mittebant quoquoersum colonias adibantque remotissimas nationes foederum commerciique gratia; unde peregrinitatem reportabant sermonis, deposito quem tulerant una secum nativo locutionis candore. Ad hæc confluebant in principis civitates advenæ innumerabiles et, quod caput est, terra, mari, longe lateque extendebantur fines imperii; hinc labi utraque et inclinare et deficere ab optimo lingua coepit.”

zowel in Athene als in deze stad stroomden vanop verscheidene plaatsen talrijke mensen toe die onzuiver spraken.”³² Ook bij Isidorus van Sevilla is deze overtuiging gedocumenteerd, wanneer de auteur het heeft over barbarismen in het Latijn: “Het barbarisme is genoemd naar de barbaarse volkeren, aangezien zij geen weet hadden van de integriteit van het Latijn. Want om het even welk volk dat tot de Romeinen ging behoren, bracht samen met zijn rijkdommen ook zijn gebreken mee naar Rome, zowel in woorden als in zeden.”³³

VIRTUTES LATINITATIS ALS VERDEDIGING TEGEN HET “PATRIOTTISCHE ARGUMENT”

Net als de rest van het Latijnse kamp staat Lucas bloot aan het verwijt dat hij een slechte Fransman zou zijn, omdat hij een vreemde taal verkiest boven het Frans, dat toch de taal is van de Zonnekoning.³⁴ Lucas argumenteert zelfs uitdrukkelijk dat het Frans van de Gouden Eeuw nutteloos is ter verheerlijking van Louis XIV en dat gebiedsuitbreiding – dus ook de rijksuitbreiding van de Zonnekoning – taalverval in de hand werkt (zie boven).³⁵ Ook op het “patriottische argument” heeft Lucas echter een zorgvuldig uitgewerkt antwoord klaar. Ten eerste bestempelt hij de voorkeur voor de volkstaal als een uiting van populisme en van een hang naar persoonlijke populariteit.

Ten tweede trekt hij de bewering zelf dat het Latijn een vreemde taal is, in twijfel. Het Latijn kan in Frankrijk op zo’n lange traditie bogen, dat het bezwaarlijk nog een vreemde taal wordt genoemd. Lucas verwoordt het zelf als volgt: “Laat het Latijn nu nog een vreemde taal zijn, zoals men beweert. Hoe zou dat overigens kunnen, nadat het bij ons zolang zijn vaste plaats heeft gehad?”³⁶ Naar het einde van de redevoering toe herneemt Lucas dit argument, ditmaal in verbinding met het koninklijke gezagsargument:

³² Cicero, *Brut.*, 258: “[...] sed omnes tum fere, qui nec extra urbem hanc vixerant neque eos aliqua barbaries domestica infuscaverat, recte loquebantur. Sed hanc certe rem deteriore[m] vetustas fecit et Romae et in Graecia. Confluxerunt enim et Athenas et in hanc urbem multi inquinat[e] loquentes ex diversis locis.”

³³ Isid., *etym.*, 1, 32, 1: “Appellatus autem barbarismus a barbaris gentibus, dum Latinae orationis integritatem nescirent. Unaquaeque enim gens facta Romanorum cum opibus suis vitia quoque et verborum et morum Romanam transmisit.” Vgl. ook de *mixta*-fase in Isidorus’ periodisering van het Latijn.

³⁴ Vgl. Waquet (1998: 284); mijn gebruik van de term “patriottisch argument” is gebaseerd op haar “argument de l’ordre ‘patriotique’”.

³⁵ Dergelijke zwaktes in Lucas’ betoog vielen natuurlijk ook de voorvechters van het Frans op. In de ‘Epistre au roy’ van zijn *De l’excellence de la langue françoise* (Paris: Veuve Bilaine, 1683 <books.google.com>), vol. 1, werkt François Charpentier het “patriottische argument” als volgt uit: “Sire, Les merveilleux evenemens du Regne de Vostre Majesté ont porté la Nation Françoise au comble de sa grandeur. L’Estenduë de vos Conquestes a donné de nouvelles bornes à son Empire; La Justice de vos Loix a assuré son repos; La Terreur de vos Armes l’a rendüe redoutable à ses Ennemis. En cet estat de Prosperité & de Gloire faut-il qu’elle aille chercher dans une Langue estrangere des paroles pour expliquer son Bonheur, & se servira-t-elle d’une autre bouche que de la sienne pour vous rendre les Graces immortelles qu’elle vous prepare? Les Admirateurs de la Langue Latine ont voulu faire un dernier effort pour nous reduire à cette necessité honteuse, et c’est ce qui m’a mis de nouveau la Plume à la main pour leur resister.”

³⁶ § 20: “Sit enim, uti dicitur, Latinus sermo peregrinus – quod qui fieri potest, postquam domicilium apud nos tandem habuit?”

Maar goed, laat het zo zijn dat het Latijn overal ter wereld een vreemde taal is. Hier bij ons is het geen vreemdeling op vreemde bodem, geen gast in een gastenkamer, geen huurder in een huurhuis. Het woont op eigen bodem, het is toegelaten in de grote steden, ingeschreven in de provinciesteden en opgenomen tot zelfs in de dorpen, en geniet overal in Frankrijk het geboorterecht. Dit geldt in het bijzonder vanaf het moment dat de koning het begon te waarderen, dat de Dauphin ermee vertrouwd raakte, dat de prinsen van koninklijken bloede er verzot op raakten en dat de Franse adel ervan ging houden.³⁷

Ten derde is het net het neutrale karakter van het Latijn – noch eigen, noch vreemd – dat die taal zo geschikt maakt voor inscripties: “Het Latijn is niemands moedertaal, en voor niemand een vreemde taal. Neen, het zit daar – om zo te zeggen – ergens tussenin, en behoort niet toe aan een bepaalde partij of een bepaald volk.”³⁸

Ten vierde verdedigt Lucas zich tegen bovengenoemde beschuldiging door de concurrerende talen te vergelijken met de steensoorten waaruit een monument kan worden opgetrokken. Aan de hand van deze vergelijking maakt hij duidelijk dat “inheems” en “kwalitatief” niet noodzakelijk samenvallen: men geeft toch ook niet de voorkeur aan een minderwaardige steensoort omdat dat een inheemse soort is?

Stel dat iemand in alle ernst zou beweren dat het Frans te verkiezen valt boven het Latijn voor het opstellen van inscripties, enkel en alleen omdat de laatstgenoemde een vreemde taal en de eerstgenoemde onze moedertaal is. Zijn woorden en gedachten zouden mij geenszins aannemelijker lijken, dan van iemand die bij de constructie van het bouwwerk zelf (waarvoor we de inscriptie opstellen) die witte steen – die hij om het even waar in de omgeving op aangrenzende akkers aantreft – zou verkiezen boven Ligurisch of Libisch marmer, en ijzersteen of puimsteen uit Frankrijk boven goud uit Indië. En dat slechts omdat de eerstgenoemde uit de vaderlijke, de geboortegrond komen, en de laatstgenoemde niet.³⁹

In een coda bij zijn argumentatie (*digressio*, §§ 54-56) zet Lucas ten slotte in op concrete taalkundige en literaire sterktes van het Latijn. Hij weerlegt de beschuldiging van een povere woordenschat en verdedigt het Latijn tegen degenen die de losse woordvolgorde van deze taal als een gebrek voorstellen. Onder meer Nicolas Boileau, nochtans een aanhanger van de *anciens*, bekriti-

³⁷ § 58: “Verum enimvero ubivis gentium peregre sit Latinus sermo. Hic, apud nos, non est in alieno advena, in commodato hospes, in conducto inquilinus. Habitat in suo, susceptus in urbes, adscriptus oppidis, admissus in pagos ipsos, ubique in Gallia ius natalicium obtinet – praesertim ex quo coepit regi esse in pretio, Delphino in usu familiari, regiae stirpis principibus in deliciis, Gallicae nobilitati in amoribus.”

³⁸ § 57: “Latinus nulli patrius, nulli peregrinus, sed medius – ut sic loquar – et nullius partis ac gentis.”

³⁹ § 19: “[...] si occurrat quispiam, qui dicat serio ea re una in inscriptionibus faciendis anteponendum sermonem Gallicum Latino, quia hic peregrinus, ille patrius est, is nihilo probabiliora loqui ac sentire videatur, quam qui in extructione molis ipsius, cuius ornandae gratia inscriptio fit, lapidem illum album qui in circumquaque adiacentibus agris adnascitur, marmorì Ligustico aut Libyco, rubricam aut pumicem Gallicam auro Indico anteferet eo dumtaxat, quod illa e natali et patrio solo eruta sunt, ista non sunt.”

seerde het Latijn op dit punt.⁴⁰ Vervolgens benadert Lucas het geval positief. De bondigheid (“*breviloquentia*”) van het Latijn maakt deze taal bijzonder geschikt voor inscripties:

Ik kan mezelf er niet toe brengen over het volgende te zwijgen: over het algemeen hecht men bij lofschriften zoveel belang aan bondigheid, dat we ook zuinig zijn met lettergrepen en accenten. Nu is die *breviloquentia* zo kenmerkend voor Latijnse auteurs, dat geen enkele concurrentie van de Franse auteurs hen daarin zelfs nog maar kan evenaren.⁴¹

Volgens Lucas heeft het Latijn deze bondigheid te danken aan het feit dat het enkele (zogezegd redundante) woordsoorten mist die in het Frans een zekere breedvoerigheid veroorzaken. Meer in het algemeen haalt Lucas ook het synthetische karakter van het Latijn aan als een “taalinterne” sterkte, en wijst hij op de dynamische leeservaring die eigen zou zijn aan deze taal:

Een correct Latijn kent immers niet die hulpwerkwoorden die in de volkstaal voortdurend herhaald worden. Het heeft geen behoefte aan lidwoorden, die altijd aan naamwoorden moeten voorafgaan, en die de naamwoorden bij wijze van spreken altijd moeten vergezellen om hun schreden vooraf af te tasten, waarheen de reis ook leidt. Het Latijn heeft geen nood aan die kleine partikel-tjes die belemmerend werken en zich overal opdringen, die lacunes moeten opvullen in een taal die gaten vertoont en die spleten moeten bedekken. Het Latijn heeft abrupte zegswijzen en op zichzelf staande naamvallen [d.w.z.: die geen voorzetsels nodig hebben] voor de naamwoorden. Plots kan het zich inhouden en tegenhouden, en op de één of andere manier de spanning aanhouden. Het kan veel dingen verzwijgen en voor zichzelf achterhouden, die dan op de achtergrond doorklinken. De lezer moet hierop anticiperen, het te vlug af zijn, en dit brengt een zeker genoegen met zich mee.⁴²

Al bleek de confrontatie tussen het Latijn en het Frans uiteindelijk niet onmiddellijk relevant – de triomfboog die het debat op gang had gebracht, werd nooit afgewerkt – toch komt uit de slotparagrafen het politieke gewicht van de discussie overduidelijk naar voren. Zoals Lucas zijn redevoering opdroeg aan de *Grand Dauphin*, de oudste zoon van Louis XIV, en zoals het absolute karakter

⁴⁰ “Comment sçavoir en quelles occasions dans le latin, le substantif doit passer devant l’adjectif, ou l’adjectif devant le substantif? Cependant imaginés vous quelle absurdité ce seroit en françois de dire: mon neuf habit, au lieu de mon habit neuf, ou: mon blanc bonnet au lieu de mon bonnet blanc” (Boileau à Brossette, *Correspondance*, 6 oct. 1701, 89-90; geciteerd door Brunot [1967: 8] en Waquet [1998: 148-149]).

⁴¹ § 55: “Illud mihi imperare non possum ut sileam: tanti vulgo in elogiis brevitatem fieri, ut syllabarum quoque et apicum compendia faciamus; brevilloquentiam vero ita Latinorum propriam, ut ne se quidem in eo aequiparare illis ulla Galliarum scriptorum rivalitas queat.”

⁴² § 55: “Caret enim Latinitas adiuvantibus illis verbis toties in populari locutione iteratis. Non eget articulis, qui nomina semper praecurrant et deducant quasi praetentato, quocumque iter est, gressu. Non opus habet vincientibus et insinuantibus sese particulis illis minutis, quae lacunas impleant hiulci sermonis et rimas obducant. Habet abruptas dicendi formas et solutos casus nominum. Reprimit se derepente ac sustentat et quodammodo suspendit. Tacet et reservat sibi multa, quae lector subaudita occupat et praeripit, nec sine voluptate.”

van het Latijn doorheen de redevoering verbonden werd aan het absolute gezag van de Zonnekoning, zo geldt ook in de laatste paragrafen Louis XIV als het ultieme gezagsargument. Daar wordt de argumentatie bekroond met de analogie tussen koninklijke roem, zon en Zonnekoning. De militaire prestaties van de koning worden uitvoerig geprezen en de koninklijke roem wordt vergeleken met de universele roem van de zon. De *simile* wordt in de slotparagraaf verder uitgewerkt en vervolledigd: als de roem van Louis XIV even eeuwig en universeel is als de zon, dan hoort die roem ook verheerlijkt te worden in een taal die even eeuwig en universeel is als het zonlicht. En, zo besluit Lucas, die taal is natuurlijk het Latijn:

Indien er dus mannen zijn die zich voor de inscripties op monumenten tevreden zullen stellen met om het even welke volkstaal, die eigen is aan één enkel natie, dan zullen zij die naam die u [Louis XIV] verworven hebt, zo wijd en zijd bekend, in zekere zin niet in het licht stellen maar verduisteren, niet verheffen maar verkleinen, niet verspreiden maar beperken, niet verheerlijken maar afzwakken. Wij zullen – naar ik hoop – hoe dan ook voldoen aan uw onsterfelijke en onmetelijke verdiensten, daar wij om u te verheerlijken een beroep doen op een taal die even bestendig, even gemeenschappelijk en even bekend is als de stralen van de zon, met name het Latijn.⁴³

BIBLIOGRAFIE

- Wolfram Ax, “Quattuor linguae Latinae aetates”. Neue Forschungen zur Geschichte der Begriffe ‘Goldene’ und ‘Silberne Latinität’”, *Hermes*, 124 (1996), 220-240.
- Bernard Beugnot, “Débats autour du latin dans la France classique”, in P. Tuynman – G.C. Kuiper – E. Keßler, *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis. Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies. Amsterdam 19-24 August 1973* (München: Finck, 1979), pp. 93-106.
- Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, 13 vols (Paris: Colin, 1966-1972), vol. 5 (1967).
- John P. Considine, “De ortu et occasu linguae latinae. The Latin Language and the Origins of the Concept of Language Death”, in Y.A. Haskell – J.F. Ruys (eds.), *Latinity and Alterity in the Early Modern Period* (Turnhout: Brepols, 2010), pp. 55-77.
- Augustin De Backer et al., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Nouvelle édition par Carlos Sommervogel, S.J.*, 12 vols (Heverlee: Bibliothèque S.J., 1960).
- Pierre Delattre (ed.), *Les Établissements des jésuites en France depuis quatre siècles. Répertoire topo-bibliographique publié à l’occasion du quatrième centenaire de la*

⁴³ § 64: “Nomen igitur quod assecutus es, tantum tamque longe ac late patens, non illustrabunt, sed obscurabunt, non augebunt, sed imminuent, non dilatabunt, sed restringent, non exaggerabunt, sed deterent quodammodo, si qui in inscribendis monumentis vulgari quovis ac proprio unius gentis sermone contenti erunt. Nos, spero, immortalitati et immensitati laudum tuarum satisfaciemus utcumque, dum in te celebrando tam perennibus, tam communibus tamque notis, quam solis radii sunt, litteris utemur, id est Latinis.”

- fondation de la Compagnie de Jésus 1540-1940*, 5 vols (Enghien: Institut supérieur de théologie, 1949-1987).
- Tim Denecker, "Jean Lucas, *Actio oratoris seu de gestu et voce libri duo*. Een jezuïet en zijn leerdicht", *Hermeneus*, 83 (2011), 122-127.
- , "Joannes Lucas SJ, *De monumentis publicis Latine inscribendis oratio* (Paris, 1677). Introduction, Analysis of Assumptions about Language, and Annotated Edition", *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, 62 (2013), 521-578.
- Carla De Santis, "Latin versus the Vernacular in Renaissance Italy. The Development of the Controversy with special Reference to Carlo Sigonio's *De latinae linguae usu retinendo* (1556)", *Rinascimento*, 35 (1995), 349-371.
- Federica Gara, "Il *De linguae Latinae usu et praestantia* di Uberto Foglietta: una difesa del latino nell'Europa del Cinquecento", in M. Tavoni *et al.* (eds.), *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento: confronti e relazioni. Atti del Convegno internazionale, Ferrara, Palazzo Paradiso, 20-24 marzo 1991*, 2 vols (Ferrara – Modena: Panini, 1996), vol. 1, 187-208.
- Hubert Gillot, *La Querelle des Anciens et des Modernes en France. De la Défense et Illustration de la langue française aux Parallèles des anciens et des modernes* (Nancy: Crépin-Leblond, 1914 [repr. Genève: Slatkine Reprints, 1968]).
- Reinhard Häußler, "Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs", *Hermes*, 92 (1964), 313-341.
- William Labov, "The Darwinian Paradox", in *id.*, *Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors*, Language in Society, 29 (Malden, Mass. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001), pp. 3-33.
- Marc Laureys, "The Pagan and Christian Legacy of Rome in Pompeo Ugonio's *Oratione De lingua Latina*", *Neulateinisches Jahrbuch*, 2 (2000), 125-153.
- , "Latin as Language of the Blessed: Melchior Inchofer on the Excellence and Dignity of the Latin Language" in E. Keßler – H.C. Kuhn (eds.), *Germania latina – Latinitas teutonica. Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, 2 vols (München: Wilhelm Fink Verlag, 2003), vol. 2, pp. 655-678.
- , "A Little Known Plea in Defense of Latin: Gabriel Barrius's *Pro Lingua Latina*", *Renæssanceforum. Tidsskrift for Renæssanceforskning*, 6 (2010), 23-41.
- James Milroy, "Language Ideologies and the Consequences of Standardization", *Journal of Sociolinguistics*, 5 (2001), 530-555.
- W. Keith Percival, "Biological Analogy in the Study of Language Before the Advent of Comparative Grammar", in H.M. Hoenigswald – L.F. Wiener (eds.), *Biological Metaphor and Cladistic Classification. An Interdisciplinary Perspective* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987), pp. 3-38.
- Dirk Sacré – Tim Denecker, "The *Actio oratoris seu de gestu et voce libri duo* (Paris: 1675) of the Jesuit Joannes Lucas", in A. Smeesters – L. Isebaert (eds.), *Poésie latine à haute voix (1400-1700). Etudes réunies* (Turnhout: Brepols, 2013), 77-101.
- Wilfried Stroh, *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer grossen Sprache* (Berlin: List, 2007).

- Myra L. Uhlfelder, "The Romans on Linguistic Change", *The Classical Journal*, 59 (1963), 23-30.
- J.A. Vissac, *De la poésie latine en France au siècle de Louis XIV* (Paris: Durand, 1862).
- Florence Vuilleumier Laurens – Pierre Laurens, *L'âge de l'inscription: la rhétorique du monument dans l'Europe du XVe au XVIIe siècle*, Le cabinet des images (Paris: Belles Lettres, 2010).
- Françoise Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe. XVIe-XXe siècle*, L'Évolution de l'Humanité (Paris: Albin Michel, 1998).